

DILARƏ NAĞIYEVA-MUXTAROVA*AMEA A.A.Bakıxanov adına**Tarix İnstitutunun dissertantı***e-mail: dilaranaqieva@gmail.com****XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
ŞİMALI AZƏRBAYCANDA XEYRIYYƏÇİLİK HƏRƏKATI
VƏ A.M.NAĞIYEV***Açar sözlər: xeyriyyəçilik, mesenat, Bakı, milli burjuaziya**Ключевые слова: благотворительность, меценат, Баку, национальная буржуазия**Key words: charity, philanthropist, Baku, the national bourgeoisie*

Məlumdur ki, Azərbaycanla xeyriyyəçiliyin çox qədim kökləri vardır. Lakin XIX əsrin sonunda xeyriyyəçilik xüsusilə geniş miqyas alaraq, yeni forma və məzmun kəsb edir, hüquqi normaya çevrilir, bu sahədə təşkilatlar yaranırdı. Bu da zənnimizcə hər şeydən əvvəl Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı, habelə dövrün ictimai-iqtisadi həyatı ilə bağlı olmuşdur. Yəni XIX əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişafı ölkədə ictimai-iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, həm də əhalinin sosial-mədəni həyatına da öz təsirini göstərmişdir. Quzey Azərbaycan iqtisadiyyatı kapitalist münasibətləri axarında inkişaf etdikcə, burada əhalinin təbəqələşməsi dərinləşir, nəticə etibarlı ilə bir ovuc milyonerlərlə yanaşı, xalqın böyük əksəriyyətini təşkil edən yoxsullar ordusu meydana çıxırdı. Kapitalizmin bütün ziddiyyətləri ilə əhatə olunan xalq kütləsi hər şeydən əvvəl ciddi maddi çətinliklərlə üzləşirdi. Belə bir ictimai-iqtisadi şəraitdə xalqı haqqında, onun elmə, təhsilə yiyələnməsi, dolanacağı barədə düşünən demokratik ruhlu ziyalıları yeni xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürmüşdülər [1, s.125].

Neft hesabına varlanan Ağa Musa Nağıyev gəlirini daha bir yeni sahəyə – doğma şəhərində biri-birindən gözəl və son dərəcə lazımlı binaların tikintisinə, başqa sözlə deyilsə, daşınmaz əmlaka yönəlmişdir. Onun fikrincə, bu sahə neft qədər gəlir gətirməsə də, çox etibarlı kapital yatırımı sahəsi idi. Mülklərin tikintisinə aludə olan Ağa Musa bu işə atasının tövsiyəsi ilə başladığını hər zaman vurğulayırdı. Onun binalarının tikintisini əsasən “Qasımov qardaşları və K^o” şirkəti aparırdı [2, s.165].

Ağa Musa Nağıyev Azərbaycanda inqilabadək Bakının arxitekturasına fenomen, gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən binalar tikdirməklə gözəllik bəxş edənlərdən biri olmuşdu.

Çox maraqlıdır ki, binaların tikilməsində Şərqi və Avropa memarlıq məktəblərinin nümunələrindən istifadə etməklə bərabər, arxitektura və dizayn məsələsində Ağa Musanın özünün təklifləri, mülahizələri əsas götürülmüşdür. Yüksək zövqə malik olan Ağa Musanın təkliflərində simmetriyanın son dərəcə dəqiqliklə gözlənilməsi, binanın əzəmətli və fasadının cəlbəedici olması üçün verdiyi məsləhətlər bu gün də memarları heyretləndirməkdə, onun fitri istedadına dərin rəğbət yaratmaqdadır.

Bakının ən çox gözəgəlimli yerlərində Azərbaycan memarlığının nümunələri kimi görünən tikililər məhz Ağa Musa Nağıyevin şəxsi vəsaiti və təklifləri əsasında inşa edilmişdir. Onun binaları elmimizin məbədidir.

20 ildən artıq Bakı Şəhər Dumasının Qlasnısı (yəni deputatı) olmuş Ağa Musanın tikirdiyi binaların bir neçəsinin adını çəkək:

Kolybyakin küçəsi - indi N.Rəfibəyli, 49 - yaşayış b-sı;
 Nizami, 93-bina 1910-cu ildə inşa olunub - yaşayış b-sı;
 Rəsul Rza, 23 - bina 1910-cu ildə inşa olunub;
 Səməd Vurğun, 12, 24 sayılı binalar 1912-ci ildə inşa olunub;
 Neftçilər pr., 69 - bina 1910-cu ildə inşa olunub;
 Zərifə Əliyeva pr. 33 - 1912-ci ildə inşa olunub;
 Süleyman Rəhimov - Xaqani 14 və 16 sayılı binalar;
 28 May küçəsində: 4,6, 10,11,14,15,17,18 və s. yaşayış binaları;
 Və daha onlarla başqa binalar... [2, s.169].

Azərbaycanın memarlıq tarixinin incilərinə çevrilmiş bu şedevr binalardan çoxu bu gün inzibati binalar kimi fəaliyyət göstərir: “SOKAR” və Rusiyanın “LUKOYL” neft şirkəti, Zabitlər evi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Diaspora, AMEA, “ÜNS” teatrı, keçmiş Ali məhkəmə, Dövlət İqtisad Universiteti, dörd xəstəxana, “Kırxa”, sınaqoq üçün nəzərdə tutulub, sonradan “qəddar düşmənlərimiz” tərəfindən naməlum yol ilə zəbt edilmiş kilsə (Nizami 36), Gül pasajı binası - “Balıq kontoru”, R.Rza küçəsi bina 11 və 12-də keçmiş İncəsənət İnstitutu, həmin küçədə “Xaqani ticarət evi”nin yerindəki Tibb Universiteti və “Tənqid-təbliğ” teatrı, M.Rəsulzadə küçəsi - 8 ünvanındakı keçmiş “Prodmaq”, İctimai yığıncaqlar keçirilməsi məqsədilə tikilmiş bina (Xaqani, 47), “Məhkəmə ekspertizası” (keçmiş “Astoriya mehmanxanası) - Xaqani 14 və 16 sayılı binalar, Mərdəkanda “Abşeron” mədə-bağırsağ sanatoriyası [2, s.170].

1899-cu ildə Ağa Musa Nağıyev Merkuri (indiki Zərifə Əliyeva küçəsi, 36-da) memar Kazimir Şkureviçin inşasında Bakı şəhər poçt-teleqraf kontorunun binasını tikdirir. Binanı tikdirməkdə əsas məqsədi kənd və rayonların şəhərlə əlaqələrini asanlaşdırmaq, onları birləşdirmək olub. Nəqliyyat vasitələrinin məhdud olduğu bir dövrdə belə bir addımı atan məhz Ağa Musa olub [3, s.149].

28 may küçəsindəki binalarının heç biri bu gün də öz təravətini itirməyib, bənzərsiz xarici görünüşü ilə insanı heyrətə salır.

Ağa Musa Nağıyev “avropalaşmaq” niyyətində olanlara: “Qərbi Azərbaycana gətirəcəyəm” – deyirdi. Bu fikrini dəfələrlə elə qəzetlərdəki çıxışlarında da (“Təzə həyat” qəzeti, 1907 il; “Baku” qəzeti 1912 il) təkrarlayırdı.

Qeyd edək ki, bu binalar gözəlliyi, möhtəşəmliyi, nadir üslubu xatırlatmaqla yanaşı, kədərli duyğuları da özündə yaşadır. Bu duyğular sahibinin acınacaqlı taleyidir. Onun taleyi bir çox başqa milyonçulardan fərqli olaraq, çox kədərli olub. Hər iki övladı gənc ikən: qızı Ümmülbanu doğuş zamanı, oğlu İsmayıl isə vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir.

Neft milyonçusu və xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyev kasıb bir ailədə dünyaya göz açmasına, heç bir təhsil almamasına baxmayaraq, fərasəti və ağılı ilə həyatda özünə yol açdı. Xalqın ehtiyacından irəli gələn hər bir çağırışına vaxtında cavab verməsi, doğma şəhəri ilə bağlı bütün xeyriyyəçilik işlərində yaxından iştirak etməsi, nəhayət xalqı üçün qoyub getdikləri ona əbədilik qazandırdı.

Atasının: “Oğul, bacardığın qədər bina tikdir, ömrün uzanar” vəsiyyətinə əməl edib, 100 bina tikdirməyi qarşısına məqsəd qoyan və 100 yaşayacağına, hətta ölümsüzlüyə qovuşacağına inanan Ağa Musa Nağıyev 70 yaşında ikən dünyasını dəyişdi. Ölüm atasının vəsiyyətinə tam şəkildə əməl etməyə imkan verməsə də, Bakı milyonçuları arasında ən çox bina tikdirmək yalnız ona mənsubdur [4, s.98].

Ucalan gözəl tikililəri ona mənəvi ölümsüzlük qazandırdı.

Bir zaman hamballıq etsə də, sonralar ağılı, fərasəti və uğurlu taleyi sayəsində məşhur neft milyonçusuna çevrilən Ağa Musa Nağıyevin yüksək zövq ilə inşa etdirdiyi binalar bu gün də onun ömrünü sonsuzluğa calayan qırılmaz, sarsılmaz daş tellərdir.

Ağa Musa Nağıyev oğlunun xatirəsini yad etmək üçün şəhərin mərkəzində – Nikolayevski küçəsində (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) qeyri-adi bir saray tikdirməyə qərar verir. Bu məqsədlə o, məşhur Polşa memarı Yuzef Ploşkonu İtalyan memarlığının incəlikləri ilə tanış olmaq üçün İtaliyaya ezamiyyə edir və bu proses 3 il davam edir. Palatso Kantarini sarayının tamamlanmış eskizləri əsasında və milli memarlıq məktəbinin ənənələri nəzərə alınmaqla 1908-ci ildə “İsmailiyyə” sarayının tikintisinə başlamağa qərar verir. Binanın tikintisi ancaq 1913-cü ildə sona yetir. 1913-cü il aprelin 7-də bina tam istifadəyə verilir. Qeyd etmək vacibdir ki, 2013-cü ildə binanın istifadəyə verilməsinin 100 ili tamam olur. Binanın frontonunda Məhəmməd Peyğəmbərin və İmam Əlinin kəlamları həkk olunur: “İnsan öz əməyi ilə istədiyinə nail olur və yüksəlir”; “İnsan doğulandan ölənədək oxumalıdır”; “Müsəlmanlar! Sizin yaşadığınızı əsr sizinlə birgə ölür, öz övladlarınızı yeni əsrə hazırlayın”; “Oxumaq üçün lazım gələrsə, Çinə də getmək məsləhətdir”!

Sonradan memar Y.Ploşko xatırlayırmış ki, Bakının mərkəzində Azərbaycanın milli ornamentlərlə bəzədilmiş bina inşa etmək onun ən böyük arzusu imiş.

Qotik üslubda tikilmiş “İsmailiyyə” binası 1918-ci ilin mart qırğınlarında, qəddar ermənilərin Bakıda törətdikləri vəhşiliklər zamanı top atəsinə tutularaq dağıdılması xeyriyyəçinin həyat eşqini əlindən alır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin fəaliyyət göstərdiyi bu bina vaxtilə A.M.Nağıyev üçün böyük əhəmiyyət kəsb edib [4, s.100].

Binanın dağıdılmasında əsas məqsəd analoqu yalnız İtaliyada olan “Venesiya qotikası”nı məhv etməklə bərabər, binanın zirzəmisində qorunan ziyalıların arxivini və bəzi məlumatlara görə binanın özülündəki qızılı ələ keçirmək olub. Ağa Musa Nağıyev nakam oğlu İsmayılın xatirəsinə tikdirdiyi bu binanın məhv edilməsi ilə mənən və cismən sınır. Heç cür unuda bilmədiyi bala dərini Ağa Musanı məcazi mənada yaşada biləcək yadigarının məhv edilməsi daha da təzələyir. O, 1919-cu ilin martın 4-də dünyasını dəyişir.

O zaman maarifçilik və xeyriyyə işlərilə məşğul olan cəmiyyətlərin fəaliyyəti günü-gündən genişləndirdi. Bütün bu işləri özündə birləşdirəcək vahid müsəlman xeyriyyəçi – mədəniyyət mərkəzinin yaradılması bir zərurətə çevrilmişdi. Yeni inşa olunmuş “İsmailiyyə” sarayını Ağa Musa Nağıyev məhz belə bir mərkəz elan etmişdi. Burada “Nəşri-maarif” cəmiyyəti tərəfindən müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi.

Ermənilərin 1918-ci ilin martında Bakıda törətdikləri qırğınlar zamanı yandırılıb, qarət və yerlə yeksan edilən bu möhtəşəm bina həmin ilin sentyabrında Bakı düşmənlərindən azad edildikdən sonra Milli Hökumətin qərarı ilə yenidən bərpa olunmuşdur [5, s.67].

O dövrdə rus çarizminin yeritdiyi müstəmləkə siyasətindən Qafqaz xalqları içərisində ən çox əzab çəkənlər müsəlmanlar idi. Məsələn, 1912-ci ildə ibtidai təhsil alan azərbaycanlı uşaqların xüsusi çəkisi cəmi 12 faiz təşkil edirdi. Orta məktəblərdə təhsil alanlar içərisində isə bu göstərici cəmi 2,8 faizə bərabər idi. Məhz buna görə o dövrdə azərbaycanlı iş adamları millətini savadlı görmək üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər.

Tək Ağa Musa uzun illər boyu azərbaycanlı tələbələrin müxtəlif təhsil ocaqlarında bilik almaları üçün ildə 8 min rubl ayırırdı.

O illərdə məşhur rus məmurlarından V.Kovalevski Bakıda kommersion məktəbinin yaradılması təklifini irəli sürür. Binanın tikintisi üçün tələb olunan 170 min rubl məbləğində vəsait qısa müddətdə toplanılır. Bu məbləğin 50 min rublunu H.Z.Tağıyev ödəmişdi.

Ağa Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev Şamaxıda tikiləcək realnı və peşə məktəbləri üçün binanın inşasına vəsait toplanmasında fəal iştirak edirdilər. Ağa Musa XIX əsrdən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, şikəst uşaqlara yardım edən “Uşaq bağçası” Xeyriyyə Cəmiyyətinin də həqiqi üzvü idi. O, uşaq ölümü ilə mübarizə aparan Bakı Cəmiyyətinə küllü miqdarda pul köçürmüşdür [6, s.123].

1898-ci ilin yanvar ayında Bakıda “Körpələr evi”nin inşasına başlanılmışdı. Vəsaitin çatışmaması üzündən yarımçıq qalan tikintiyə A.M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev küllü miqdarda pul ayırmışdılar.

Ağa Musa Nağıyev “Vərəmlə mübarizə aparan Qafqaz cəmiyyəti”nin də fəal üzvlərindən olub. Deyilənlərə görə bu cəmiyyətin hər toplantısından sonra Ağa Musa vərəm xəstəliyi nəticəsində dünyasını dəyişmiş oğlu İsmayılı xatırlayaraq acı iztirablar keçirmiş.

Milyonçular arasında yarışa girərdilər ki, il ərzində kim tədbirlərə daha çox aktyor və ya müğənni dəvət edib, tamaşalar təşkil edib. Bu sırada Ağa Musa Nağıyev həmişə ön sıralarda olardı.

Bütün bunların əsasını, əlbəttə ki, onun maliyyə imkanları təşkil edirdi. El arasında belə savab işləri ilə hörmət qazanmış adamlar içərisində Ağa Musa Nağıyevin adı həmişə hörmətlə çəkilirdi. 1896-cı ildə “Tağıyev” teatrında Ağa Musanın təşəbbüsü ilə “Dilin bəlası” və “Qırt-qırt” tamaşaları səhnəyə qoyulmuşdur [7, s.56].

A.M.Nağıyev bu tamaşaların premyerasının hazırlanmasında yaxından iştirak edən Nəriman Nərimanova qiymətli, almaz daşlı üzük bağışlayır, Z.Zeynalova isə qızıl saat bağışlayır. Ümumilikdə bu hədiyyələrin hər birinə Ağa Musa 200 rubl məbləğində pul xərcləmişdir [7, s.60]. O vaxtlar teatrın, xüsusilə incəsənətin təbliğində N.Nərimanovun rolu çox böyük idi.

Gələcəyi yaxşı görmək məsuliyyətini üzərinə götürən Ağa Musa çox planlar haqqında düşündü: azərbaycanlı balalarının savad alması, Bakının susuzluğu, insanların küçə həyatı və s. Onu ən çox düşündürən səhiyyə sistemindəki problemlər idi. Məhz səhiyyənin çox zəif olması səbəbindən oğlu İsmayılı itirən və bu itkinin ağrısını daim qəlbində gəzdirən milyonçu, çarəsizlikdən ölümün qarşısını almaq məqsədilə xəstəxanalar tikdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onun vəsaiti hesabına Bakıda o dövr üçün müqayisə olunmaz dərəcədə yüksək səviyyədə təchiz edilmiş dörd nəhəng xəstəxana tikdirir ki, bu gün də insanlar bu səhiyyə ocaqlarında şəfa tapmaqla bərabər möcüzələrlə rastlaşırlar.

Tikdirdiyi xəstəxanalarda insanların bu gün də şəfa tapması, məktəblərdə – mənsub olduğu millətin balalarının elmə-savada yiyələnməsi, Azərbaycan elminin “baş qərargahının” da onun binasında yerləşməsi, ümumilikdə gətirdikdə şəxsi vəsaiti ilə ucaldılmış binaları – bu gün də millətimizə və dövlətimizə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. II cild, Bakı, 1964.
2. Süleymanov M. Ağa Musa Nağıyev. Bakı, 1994.
3. Nağıyeva D. Ömrün səhifələri. Bakı, 2010.
4. İsmayıl Mahmud, İbrahimov Marat. El atası. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994.
5. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
6. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999.
7. Süleymanov M. Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı, 1996.

ДИЛАРА НАГИЕВА-МУХТАРОВА
Диссертантка Института истории
им.А.А.Бакиханова НАНА

**МЕЦЕНАНСТВО В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ. И А.М.НАГИЕВ**

В данной статье на основе сведений различных источников, в т.ч. личных архивов, автором рассмотрено меценатская деятельность миллионера А.М.Нагиева. В работе приводится более-менее полный список построенный в Баку, которые были воздвигнуты на средство этого предпринимателя. В статье освещены также другие добродейния А.М.Нагиева.

DILARA NAGIEVA-MUKHTAROVA
dilaranaqieva@gmail.com

**CHARITY IN NORTHERN AZERBAIJAN
IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES AND A.M.NAGIEV**

In this article the author considered philanthropic activities of millionaire A.M.Nagiev, based on various sources of information, including personal archives. There is a more or less complete list of the buildings constructed in Baku, which had been erected on the resources of the entrepreneur. The article also highlights other activities of A.M.Nagiev.

Rəyçilər: t.e.n. H.Həsənov, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

AMEA-nin A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin 21.12.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.17).